

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 340.132.6

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2019.4.01>

Валерія Костянтинівна Антошкіна,

кандидат юридичних наук, доцент,
Бердянський університет менеджменту і бізнесу,
кафедра галузевих юридичних дисциплін (доцент);



<https://orcid.org/0000-0003-2136-3073>

СУТНІСТЬ І ПІДХОДИ ДО ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА У РОБОТАХ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ

Висвітлено і проаналізовано основні підходи, які склалися у вітчизняній правовій науці за останні десятиліття щодо сутності й розуміння юридичного тлумачення як складного, багатоаспектного процесу. У хронологічному порядку досліджено основні положення та визначення щодо сутності правоінтерпретаційного процесу загалом або його окремих складових у роботах українських учених-правознавців. Показано, як змінювалося, розвивалося та осучаснювалося розуміння основних компонентів практики юридичного тлумачення. Висвітлено ті питання, які найбільше цікавлять вітчизняних дослідників-правознавців. Окреслено перспективні напрямки пошуків у вказаній сфері – на межі права та філології чи філософії, а також переосмислення теорії тлумачення в межах окремих галузей права. Зауважено, що окремі ідеї щодо включення в законодавство правил і методів тлумачення, висловлені науковцями в досліджуваних роботах, знаходять втілення в чинному законодавстві, але цей процес не має системного характеру, тому необхідно активізувати зусилля у вказаному напрямку.

Ключові слова: юридичне тлумачення, правоінтерпретаційна практика, галузеві особливості тлумачення, тлумачення правових норм, теорії тлумачення.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Однією з ознак права є його формальна визначеність, тобто викладення в доступній для сприйняття формі у вигляді законів, підзаконних нормативних актів органів державної влади та державного управління, нормативних актів судових установ, правових звичаїв і договорів (у тому числі міжнародних). У них право об'єктивується в мові, оскільки в слові втілюється уявлення людини про предмети, процеси та явища, за допомогою слів формулюються думки і здійснюється спілкування. У свою чергу, однією з глибинних властивостей мови є потенційна конфліктогенність мовних творів, бо будь-який

комунікативний акт містить потенційний конфлікт, будь-яке висловлювання (усне, письмове) суб'єкт сприйняття може не повною мірою зрозуміти або взагалі не зрозуміти. Як наслідок – неоднозначне тлумачення мовного твору, що, особливо в праві, може спричинити серйозні наслідки – аж до порушення прав і законних інтересів суб'єктів правовідносин.

Саме тому питання тлумачення в праві ніколи не втрачають своєї актуальності, оскільки вчені-правознавці та лінгвісти намагаються знайти, вивчити й описати способи та прийоми викладення зрозумілого, однозначного правового матеріалу (тексту) для того, щоб він був адекватно «розшифрований», сприйнятий і реалізований суб'єктами правовідносин.

Теорія юридичного тлумачення багато століть поспіль була предметом вивчення і дослідження правознавців – як практиків, так і теоретиків (що належать до різних правових сімей). Незважаючи на те, що наявний науковий доробок дозволяє окреслити основні підходи до визначальних складових теорії тлумачення, вивчення її донині не припиняється, адже стрімкий розвиток суспільства, поява нових видів і типів відносин і глобалізація всіх сфер життя ставлять нові виклики перед правознавцями. Усі вказані чинники роблять необхідними переосмислення усталених підходів і пристосування до нових умов буття, що цілком характерно і для правоінтерпретаційної практики.

Стан дослідження проблеми

Якщо брати до уваги підходи до тлумачення, вироблені протягом останніх десятиліть у вітчизняній правовій науці як серед теоретиків права, так і серед галузевих фахівців, то можемо відмітити роботи таких авторів, як П. Волвенко, Ю. Власов, В. Гончаров, С. Гурак, Т. Дружиніна-Сендецька, Є. Зверев, А. Зубенко, О. Кадикало, О. Капліна, Т. Коломоєць, В. Карабань, О. Костенко, О. Костюк, Т. Котяй, І. Косцова, Т. Коханюк, Н. Лепіш, В. Малента, М. Молибога, С. Прийма, П. Рабінович, В. Ротань, І. Самсін, О. Тимофеев, З. Юдін, А. Чулінда, А. Ярема та ін. Разом із тим така цікавість до юридичного тлумачення, визначення його сутності, підстав і складових є закономірною у сучасних умовах постійних трансформаційних процесів і потребує свого подальшого розвитку в світлі загальносвітових надбань правової науки й особливостей різних правових систем (сімей).

Мета і завдання дослідження

Метою цієї роботи є визначення сутності й елементів юридичного тлумачення як складного, багатоаспектного процесу з урахуванням надбань вітчизняної науки. Поставлену мету пропонується реалізовувати через виконання таких завдань: висвітлення та аналіз основних підходів до правоінтерпретаційної практики, що склалися

у вітчизняній правовій науці за останні десятиліття, визначення напрямів подальших наукових пошуків у цій сфері.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно забезпечить комплексний підхід до визначення основних характеристик і сутності право тлумачного процесу на сучасному етапі розвитку нашого суспільства на підставі підходів, які склалися у вітчизняній правовій думці.

Виклад основного матеріалу

Одна із перших дисертаційних робіт із досліджуваної тематики, а саме – «Проблеми тлумачення норм права», була захищена Ю. А. Власовим. У ній тлумачення норм права визначається як інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів, що має об'єктивний і суб'єктивний характер, спрямована на з'ясування та роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, а також результати цієї діяльності. Наукову базу дослідження становили праці радянських і російських учених-правознавців, таких як С. С. Алексєєв, Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин, П. Е. Недбайло, С. І. Вільнянський, А. Ф. Черданцев, А. С. Шляпочников, Ю. Г. Ткаченко, Н. Л. Гранат, Т. Я. Насирова, В. В. Лазарєв, Б. Спасов, Р. С. Рез, І. Є. Фарбер, Н. Н. Вопленко та ін., а також дореволюційного дослідника Є. В. Васьковського, якими були ґрунтовно опрацьовані основні складові юридичної практики тлумачення. На особливу увагу заслуговує третій розділ роботи Ю. А. Власова, де висвітлюються питання державної політики і ролі соціальних інтересів у тлумаченні права, розглядаються досвід зарубіжних країн у тлумаченні норм права та практичні результати цього тлумачення. Учений пропонує закріпити окремі правила і способи тлумачення в законодавстві за прикладом інших країн, що і було згодом зроблено, хоч і вибірково [1].

«Юридіко-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів» – тема дисертації Л. І. Чулінди 2003 р. Оскільки первісне сприйняття і розуміння юридичних текстів відбувається через мову, якою вони написані, тлумачення вказаних текстів ґрунтується на знанні закономірностей функціонування мови, тобто використовується грамати́чний (мовний, лексичний) спосіб тлумачення права, який має первісний характер під час інтерпретації правового тексту. Саме тому вказана тема наукових пошуків була і залишається актуальною.

Не можна не згадати роботу З. М. Юдіна, захищену в 2004 р. Її особливість полягає в тому, що це перша дисертаційна робота, присвячена питанням тлумачення договорів. Незважаючи на зростаючу роль договору як регулятора відносин між суб'єктами права, варто зауважити, що зазвичай вітчизняні дослідники приділяють не так

багато уваги питанню тлумачення договорів (міжнародних, адміністративних, трудових) і правочинів.

Також у цьому ж році була видана робота П. М. Рабіновича та С. Є. Федик із дослідження питань тлумачення Європейським судом з прав людини юридичних норм, які закріплюють права і свободи людини. Значну увагу в ній приділено огляду науково-теоретичних джерел і методологічним аспектам тлумачення, системі принципів тлумачення Конвенції про захист прав та основних свобод, юридичній силі прецедентних рішень Європейського суду з прав людини стосовно його ж правоінтерпретаційної діяльності та впливу його рішень на правотворчу та правотлумачну практику держав-членів Ради Європи у сфері прав і свобод людини. За результатами дослідження запропоновано практичні рекомендації для вітчизняних суддів [2, с. 142].

Також у цей період питання тлумачення права перестали бути прерогативою спеціалістів із теорії права – фахівці інших галузей права почали свої пошуки у цій сфері, оскільки виникла необхідність переосмислити положення, вироблені теоретиками права з урахуванням галузевих особливостей. Так, П. В. Волвенко у 2006 р. видав роботу щодо дослідження загальнотеоретичних і практичних питань офіційного тлумачення Конституції Конституційним Судом України, де узагальнено «мовно-логічні функції актів тлумачення КСУ в контексті поняття належної правової комунікації, мовно-логічні деструктивні та конструктивні компоненти, які характеризують стиль сучасної правоінтерпретаційної практики на підставі порівняння вітчизняних та європейських традицій» [3].

В. Я. Карабань у 2007 р. одним із перших серед галузевих фахівців захистив дисертаційну роботу, де розглядалося саме питання тлумачення актів цивільного законодавства України. У дисертації відчувається значний вплив ідей і підходів Є. В. Васьковського (видатного вченого, правознавця-цивіліста, адвоката XIX–XX сторіччя), який ґрунтовно вивчив європейську літературу з проблеми тлумачення та на підставі аналізу чинного на ті часи цивільного законодавства створив потужну науково-теоретичну базу як для вирішення практичних завдань тлумачення актів цивільного законодавства, так і для подальших наукових досліджень [4, с. 5].

Дисертаційну роботу О. Капліної «Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права» 2008 р. присвячено висвітленню галузевих особливостей тлумачення. У ній розглядалися практико-прикладні проблеми правозастосовного тлумачення норм права судами як на національному, так і на міжнародному рівні [5].

Наступна робота із зазначеної проблематики «Тлумачення (інтерпретація) правових норм: наукове та практичне значення» була

захищена у 2010 р. М. П. Молибогою. У ній автор дає таке визначення тлумаченню норм права – «це спеціальна діяльність інтелектуально-вольового та логічного характеру офіційних і неофіційних суб'єктів суспільних відносин (органів держави, їх посадових осіб, громадських організацій, окремих громадян) з метою встановлення змісту норми права, розкриття вираженої в ній волі соціальних сил, що перебувають при владі». Треба зауважити, що в роботі є окремий підрозділ, присвячений питанню співвідношення «духу» й «букви» закону (права) під час здійснення тлумачення [6, с. 166]. У цьому ж році В. С. Малента захистив дисертаційну роботу за темою «Неофіційне тлумачення норм права», О. І. Кадикало – роботу «Офіційне тлумачення норм Конституції і законів конституційними судами (на прикладі України та країн СНД)», а О. Тимофеев – дисертаційну роботу за темою «Тлумачення податково-правових норм».

С. Прийма присвятив свою роботу 2011 р. визначенню принципів тлумачення норм права, які пропонує розуміти як фундаментальні, імперативні положення, які забезпечують ефективність, якість, єдність і доцільність інтерпретаційного процесу, перебувають у тісному взаємозв'язку та спрямовують пізнавальну діяльність інтерпретатора. Указані принципи він пропонує ділити на дві групи – ті, що відображають дію загальних принципів права: справедливості, гуманізму, добросовісності та пропорційності, й ті, що забезпечують додержання основних вимог до правозастосування: принципи законності, розумності, доцільності, своєчасності, а також обґрунтованості та зрозумілості результатів інтерпретації [7]. Ще одна робота з дослідження галузевих особливостей правотлумачення – «Тлумачення актів адміністративного законодавства» О. Костенко – була видана у 2011 р.

Особливої уваги заслуговують роботи щодо юридичного тлумачення В. В. Гончарова «Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту» (2012 р.) і «Динамічне тлумачення юридичних норм» (2013 р.). Основні висновки щодо природи тлумачення тексту, поняття й мети тлумачення та його ролі в правовому регулюванні автор засновує на використанні сучасних філософських і загальнотеоретичних положень. Значну увагу приділено способам здійснення динамічного тлумачення в національних (вітчизняних і зарубіжних) і міжнародних судових інстанціях (у Конституційному суді України, Європейському суді з прав людини, Верховному суді Сполучених Штатів Америки). При цьому автор пропонує такі підходи до визначення офіційного тлумачення: оригіналістичний (об'єктивний або суб'єктивний) та неоригіналістичний (об'єктивний або суб'єктивний). Роботи В. В. Гончарова відрізняються, тим, що він використовує для аналізу дуже значну за обсягом базу

науково-теоретичних як вітчизняних, так і зарубіжних джерел. Автор намагається вийти за межі усталених підходів, вироблених у класичній теорії тлумачення, використати світові надбання різних країн, щоб збагатити вітчизняну правову науку й надати їй нових змістів [8, с. 67].

Кандидатські дисертації в окресленій сфері захистили: у 2013 р. – А. Зубенко («Акти тлумачення норм права в системі правових актів»), у 2014 – Н. Лепіш («Акти тлумачення норм права: питання теорії та практики») та С. Гурак («Тлумачення правових норм: сучасні підходи та техніка здійснення»).

Т. В. Дружиніна-Сендецька в роботі «Тлумачення у праві: особливості герменевтичного підходу» (2015 р.) зазначає, що правовий акт – це свого роду вираження думки, а вона завжди потребує розуміння; предметом дослідження у межах юридичної герменевтики є текст нормативно-правових та індивідуально-правових актів; у демократичній правовій державі система права повинна орієнтуватися на ідею справедливості, тому метою тлумачення законів має бути ухвалення справедливого рішення [9, с. 11].

Є. Зверев у роботі «Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика» (2015 р.) запропонував комплексну методику тлумачення міжнародних договорів національними судами України з поділом його на відповідні етапи, починаючи із з'ясування їх природи і статусу у міжнародному праві та в національному праві. Особливо цікавим у межах цього дослідження є підхід автора до загальних питань теорії юридичного тлумачення. Дослідник зазначає, що основними трьома теоріями тлумачення є текстуалістична теорія, теорія намірів та телеологічна теорія, при цьому інтерпретатор не повинен обирати якусь одну, адже жодна з них не здатна повністю заперечити інші дві. Що стосується визначення понять, то юридичне тлумачення він розглядає як складну теоретико-правову категорію, що передбачає поєднання двох процесів – з'ясування та роз'яснення. Суб'єктами тлумачення міжнародних договорів виступають міжнародні організації, міжнародні суди, вчені-юристи, національні несудові державні органи і національні суди. Об'єктом тлумачення є зміст норми права, тоді як предмет – це текст, який цей зміст передає. При цьому текст може бути вираженим не лише словесно, письмово чи у символах, а і у своїй відсутності [10, с. 185–188].

Роботу І. П. Косцової присвячено комплексному аналізу теоретичних і практичних питань системного судового тлумачення норм права. Авторка зазначає, що методологія дослідження процесу тлумачення права може бути визначена на підставах класичних типів праворозуміння та з позицій інтегративних концепцій. У першому

випадку конструкція «тлумачення права» розглядається з точки зору діалектичних пар «зміст і форма» та «сутність і явище», а виявлення об'єктивного змісту правового припису відбувається через аналіз його текстуального виразу; суть правового припису береться за абсолют, який, можливо, і треба знайти. Із позицій же сучасних методів пізнання права, його об'єктивний характер – ілюзія, і тлумачення не в змозі знайти та розкрити його об'єктивну сутність. Саме ж тлумачення є засобом визначення, формування правової сутності. У роботі робиться висновок про антагоністичність зазначених методологій і неможливість знайти компроміс між ними. Автор дає визначення комплексному тлумаченню, під яким пропонується розуміти використання декількох або всіх можливих способів тлумачення в процесі з'ясування змісту норм права та визначення судового системного тлумачення норм права, яким є спосіб з'ясування сенсу і встановлення змісту норм права судами загальної юрисдикції та судом конституційної юрисдикції з метою правильного й однакового застосування нормативно-правових актів [11, с. 171–174].

О. Костюк у роботі «Теоретико-правові засади нормативного тлумачення» (2017 р.) дає визначення вказаному виду тлумачення, а саме: це діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на з'ясування та роз'яснення об'єктивного змісту правових норм і видання актів нормативного тлумачення, що мають обов'язковий характер для суб'єктів, які застосовують ці норми, та поширюються на всі випадки їх застосування та реалізації. Дослідник визначає основні ознаки такого тлумачення: офіційність, обов'язковість, неперсоніфікованість і те, що його об'єктом є тексти законів; а також називає суб'єктів, які його можуть здійснювати: Конституційний суд України, Антимонопольний комітет України, Міністерство юстиції України, Пенсійний фонд України, Центральна виборча комісія, Національне агентство України з питань державної служби, Державна регуляторна служба України, Державне агентство України з управління зоною відчуження та органи місцевого самоврядування [12, с. 186, 188].

Одна з останніх робіт щодо тлумачення – це робота Т. В. Котяй 2019 р. «Тлумачення закону про кримінальну відповідальність: поняття, види, значення».

Крім згаданих праць, є низка монографій, статей тощо, які прямо присвячено питанням юридичного тлумачення, а також визначенню галузевих особливостей тлумачення. На наш погляд, варто звернути увагу на ґрунтовну і змістовну роботу «Новітнє вчення про тлумачення правових актів» В. Ротаня, І. Самсіна й А. Яреми, яка містить огляд сучасних концепцій щодо тлумачення правових актів, і «113 правил роботи з юридичними текстами». При цьому особливістю згаданого джерела є його спрямованість на практичну діяльність із

використанням прикладів на основі чинного законодавства нашої держави [13].

Висновки

На підставі викладеного вище можемо зробити висновок, що теорія юридичного тлумачення не втрачає своєї актуальності, а питання, які найбільше цікавлять вітчизняних дослідників-правознавців, – це поняття та мета, суб'єкти й об'єкти тлумачення, принципи, межі, способи, правила, результати та філософські основи правоінтерпретаційної діяльності й особливості тлумачення залежно від галузевих особливостей. Можна констатувати, що вітчизняні вчені тією чи іншою мірою розглядали всі вказані питання, оскільки є відповідні статті, монографії, посібники та дисертації. Разом із тим перспективними є наукові пошуки у вказаній сфері на межі права та філології й філософії, а також переосмислення теорії тлумачення в межах окремих галузей права.

Також можемо констатувати, що у вітчизняних наукових джерелах спостерігається віддавання переваги традиційним (класичним) підходам до теорії тлумачення. Разом із тим база дослідження поступово розширюється за рахунок аналізу зарубіжних джерел, що дозволяє подивитися на окремі аспекти тлумачення під іншим кутом зору. Особливо це стосується мети й об'єктів тлумачення. Вважаємо необхідним і перспективним продовжити наукові пошуки щодо дослідження особливостей тлумачення індивідуальних актів українськими вченими-правознавцями.

Варто зауважити, що окремі ідеї щодо включення в законодавство правил і методів тлумачення, висловлені науковцями, знаходять втілення в чинному законодавстві, але разом із тим цей процес не має системного характеру.

Отже, за останні десятиліття вченими та практиками в галузі права нашої країни багато було зроблено для переосмислення основних складових інтерпретаційної практики та вироблення дієвих рекомендацій і підходів для підвищення ефективності вказаної діяльності, але вбачається необхідним продовжувати цей процес у визначених вище напрямках.

Список бібліографічних посилань: 1. Власов Ю. А. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 180 с. 2. Рабінович П., Федик С. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). Львів : Світ, 2004. 124 с. 3. Волвенко П. В. Діяльність Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції України: теоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 24 с. 4. Карабань В.Я. Тлумачення актів цивільного законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03.

Одесса, 2007. 98 с. **5.** Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 296 с. **6.** Молибога М. П. Тлумачення (інтерпретація) правових норм: наукове та практичне значення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 188 с. **7.** Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 194 с. **8.** Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Серія І. Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голова) та ін. Вип. 27. Львів : Сполом, 2013. 252 с. **9.** Дружиніна-Сендецька Т. В. Тлумачення у праві: особливості герменевтичного підходу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2015. 19 с. **10.** Зверев Є. О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практикка : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 227 с. **11.** Косцова І. П. Системне тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2016. 218 с. **12.** Костюк О. М. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2017. 221 с. **13.** Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін. ; за ред. В. Г. Ротань. Харків : Право, 2013. 751 с.

Надійшла до редколегії 05.11.2019

Antoshkina V. K. The Essence and Approaches to the Interpretation of Law in the Works of Domestic Scholars

The legal theory of interpretation was the subject of study and research by legal scholars, both practitioners and theoreticians for centuries. Despite the fact that this scientific work allows us to outline the basic approaches to determining the components of the interpretation theory, its study does not stop today, because of the rapid development of society, the emergence of new types and varieties of relations, all spheres of life globalization of sets new challenges, including to the jurists. All these factors make it necessary to reconsider the established approaches, to adapt to new conditions of being, which is quite characteristic of the law interpretation practice. That paper is aimed at identifying approaches to the essence and concept of legal interpretation as a complex, multi-faceted process, taking into account the achievements of national science. The aim is offered to be realized through the fulfillment of the following tasks: highlighting and analysis of the basic approaches, established in the national legal science to law interpretation practice in recent decades and outlining directions of further scientific research in this field. It will provide a comprehensive approach to determining the main characteristics and nature of the law interpretation process at the present stage. To achieve that goal, the author used methods of analysis and synthesis to reflect the unity and difference of views on the phenomenon of the study, and also used a comparative legal method and a systematic one.

The author outlined the material in chronological order on the topics of scientific works, their main directions, indicating the main views on the nature of legal interpretation or its individual components. The article demonstrates the way the definition of law interpretation activity has changed, evolved and modernized.

We can conclude that the issues that are of most interest of domestic law researchers are concepts and purpose, subjects and objects of interpretation, principles, boundaries, means, rules, results, philosophical foundations of law interpretation activity, features of interpretation depending on the sphere of law characteristics. At the same time, there are promising scientific researches in the mentioned field of law and philology, philosophy, as well as reconsidering the theory of interpretation within certain spheres of law.

It should be noted that some ideas about amending the rules and methods of interpretation expressed by scholars in the works are reflected in the current legislation, but, at the same time, that process is not systematic, so it is necessary to step up efforts in the mentioned direction.

Key words: legal interpretation, law interpretation practice, sphere of law, features of interpretation, legal norms on interpretation, theory of interpretation.

